

دوره میانه

▲ نقشه دوره طاهریان تا آل بویه

هنر و تمدن ایران در سده‌های اول تا سوم هجری

اهداف رفتاری: از هنرجو انتظار می‌رود پس از پایان این درس بتواند:

- ۱- تحولات معماری دوران اول اسلامی - ایرانی را با قبل از آن مقایسه کند.
- ۲- بناهای جدید دوره اول اسلامی - ایرانی را نام ببرد.
- ۳- ویژگی‌های سفال دوره اول اسلامی - ایرانی را بیان کند.
- ۴- وضعیت خوشنویسی در دوره اول اسلامی - ایرانی را شرح دهد.
- ۵- عناصر معماری دوره اول اسلامی - ایرانی را نام ببرد.

هنر و تمدن ایران در سده‌های اول تا سوم هجری^۱

ظهور و پیدایش اسلام دگرگونی ژرفی در زندگی سیاسی، اقتصادی و مذهبی داشت. چرا که دین اسلام صاحب اندیشه و شعار مبارزه با زورگویان بود. از این رو توانست گروه‌های بزرگی از مردم شرق را برانگیزد تا با نام خداوند یکتا جهان را فتح کنند. گسترش اسلام چنان بود که توانست تمدن‌های شرق را یکپارچه کرده و از آن‌ها فرهنگی نو بسازد. طولی نکشید که این نظام مذهبی فرصت‌های مناسب و تازه‌ای را برای ظهور تفکر و اندیشه ایرانی، هنر، معماری و تزیینات وابسته به آن فراهم آورد. در پایان سده سوم هجری است که به طور کامل می‌توان شاهد شکوه فکری و آثار فاخر در تمامی رشته‌های هنری ایرانی در گستره جهان اسلام بود. استقرار کامل فرهنگ اسلامی در ایران در این دوره بنا به دلایل اجتماعی، سیاسی و اقتصادی بسیار چشمگیر است. هنرهای کهن دوباره احیاء شدند و هنرهای تازه‌ای ابداع شد و ایران نیز به تدریج زندگی ملی خود را بازیافت و روحیه‌ای مستقل و متکی به خود، به دست آورد. تاجایی که در سده‌های سوم و چهارم هجری شاهد تولد شعر، خوشنویسی و جلوه‌های بسیار زیبای هنری در ایران می‌شویم.

شکل‌گیری هنر در این دوره، تداوم برخی سنت‌های هنری پیشین است که بنا به نیاز باورهای اسلامی با کاربردی جدید مورد توجه و استفاده قرار گرفت. این هنرها همچنان در راستای زندگی

۱- در دوره میانه یا دوره اسلامی به دلیل فراوانی سلسله‌ها و برای پرهیز از ذکر نام آنها، از شاخص سده استفاده شده است.

مردم در مناطق مختلف با فرهنگ و باور اسلامی مورد حمایت قرار می‌گرفت. به طوری که از زمان پیروزی مسلمانان تا پایان سده سوم هجری، معماری بر پایه سنت‌های معماری ساسانی توسعه یافت. آثار به جای مانده و گزارش‌های توصیفی از برخی مساجد اولیه این زمان، نوعی هماهنگی بین معماری طاق‌دار و ستون‌دار ساسانی با نیازها و ویژگی‌های اسلام را نشان می‌دهد. در اواخر سده دوم هجری روش‌های ساخت جدیدی که در ادامه سنت معماری ساسانی بود توانست آثار ویژه‌ای را در معماری اسلامی پدید آورد. ضرورت و نیاز به معماری با کاربردی جدید، توانست آثار منحصر به فردی از جمله مسجد، مدرسه، آرامگاه و ... را براساس نیاز دوران اسلامی به وجود آورد. هنرهای دیگر از جمله سفال، نقاشی، فلزکاری و خوشنویسی و کتابت مورد توجه قرار گرفت.

نظام معماری اسلامی همان‌گونه که اشاره شد مستقیماً ریشه در سنت ساسانی داشته و از همان آغاز برخی از کاخ‌ها و آتشکده‌های ساسانی بدون هیچ‌گونه اصلاح و تغییری به مسجد تبدیل شده است. از نمونه‌های شاخص این تبدیل می‌توان به ایوان مدائن در تیسفون، آتشکده باستانی مسجدسلیمان و مسجد سنگی داراب گرد (در اصل آتشکده بوده) اشاره کرد (شکل ۱-۸). از آنجایی که مسجد مکان ویژه‌ای است که نه تنها مرکزیت دینی دارد بلکه در تمام دوران‌ها نهادی سیاسی، مکانی برای قضاوت و نهادی آموزشی نیز به‌شمار می‌آید، بنابراین دارای منزلتی والا بوده و رفته‌رفته می‌بایست تحولاتی در ساخت آن پدید آید. به همین علت ابتدا ساختار کلی مسجد به شیوه‌ای ستون‌دار یعنی با شبستان‌های ستون‌دار (چهل‌ستونی) و حیاط ساخته می‌شد که جهت آن رو به قبله بود. از کهن‌ترین مساجد شناخته شده در ایران می‌توان به تاریخانه^۱ دامغان، مسجد فهرج یزد (روستایی اطراف یزد)، مسجد جامع شوش، مسجد جامع سیراف (بوشهر) و مسجد جامع اصفهان اشاره کرد (شکل ۲-۸). از دیگر موارد تحول یافته در ساختار معماری اسلامی وجود مدرسه است که با ساخت صحن گشاده، سرسراه‌های گنبددار و ایوان در چهار نمای حیاط معرفی می‌شود. این ساختار از الگوهای کاملاً ایرانی است که تلفیق آن با مسجد در مسیر تحول عالی‌ترین الگوی تلفیق معماری مسجد و مدرسه را به بار آورد.

▲ شکل ۱-۸ - مسجد سنگی داراب گرد

۱- تاریخانه: تری به معنای خدا و تاریخانه به معنای خانه خداست.

▲ شکل ۸-۲- مسجد تاریخانه، دامغان، سده اول تا سوم هجری

در دوره اسلامی استفاده از آجر به دلیل سادگی و ایجاد ترکیب‌های متفاوت، همواره ترجیح داده می‌شد. زیرا آجر از چوب بادوام‌تر و از سنگ ارزان‌تر بود. همچنین کار با آن سریع‌تر و انعطاف‌پذیرتر از سنگ بوده و می‌توانست هرگونه بنایی را با هر قابلیتی پدید آورد که همین زمینه‌ساز فرصت‌های مناسبی برای تجلی‌ترینات ساختمان‌ها شد (شکل ۸-۳).

▲ شکل ۸-۳- طرح آجرکاری، نمای داخلی آرامگاه امیر اسماعیل سامانی، بخارا

در سده سوم هجری توجه خاصی به ساخت محراب در مساجد شد و این عنصر به بهترین وجهی در سده‌های بعد مورد بهره‌برداری قرار گرفت (شکل ۴-۸). عنصر دیگری که از سده سوم به بعد مورد توجه قرار گرفت ساخت آرامگاه‌های گنبد پوش است که ریشه در آتشکده‌های ساسانی دارد. قدیمی‌ترین آنها آرامگاه امیراسماعیل سامانی است (شکل ۵-۸) که الهام‌بخش ساختار آرامگاه‌ها در سده‌های بعدی شد. وجود دو عنصر ایوان و گنبد در شکل اصلی فضا به بناهای مذهبی ایران حالت عظمت و شکوه‌مندی می‌بخشد. ایوان یا همان اتاق، سرسرا و رواق، شیوه‌ای در معماری است که با اقلیم شرق تناسب بسیاری دارد. گنبد، نقطه اوج طراحی طاق به‌شمار می‌آید که در معماری اسلامی بسیار پیشرفت کرد. این ویژگی‌ها در معماری این دوره به شیوه یا سبک خراسانی شهرت یافت.

▲ شکل ۴-۸- محراب، مسجد جامع نایین، سده سوم و چهارم هجری ▲ شکل ۵-۸- آرامگاه امیر اسماعیل سامانی، بخارا

از سده دوم هجری به بعد شاهد تکمیل فنون و سبک‌های متعدد در تولید انبوه سفالینه‌ها هستیم که چشم‌انداز هنر ایرانی در آنها به‌خوبی دیده می‌شود. سفالگری بیانگر کهن‌ترین و فراگیرترین هنر ایرانی در همه اعصار بوده و شاید بهترین سند و مدرک زندگی هنری ایران دوران اسلامی باشد. این آثار پیوند بسیار نزدیکی با زندگی مردم داشته و در تمام زمینه‌ها علاوه بر کاربرد، زیبایی نیز دارد. همچنین در مقایسه چنین برمی‌آید که پیشرفت سفالگری دوره اولیه اسلامی بیشتر از فن سفالگری در دوره ساسانی است. در این سیر تحول، لعاب‌های سبز و قهوه‌ای دوره ساسانی تداوم می‌یابد اما به دلیل اهمیت بیشتر سفالگری و جایگزینی آن نسبت به فن فلزکاری، در این زمان شیوه‌های تزئین یافته‌تر و ظریف‌تری در سفال‌ها پدید می‌آید. این توجه و اهمیت به سفالگری در دوره اسلامی

توانست سفالینه‌هایی مرغوب و با کیفیت ایجاد کند. تاجایی که در سده سوم هجری نقاشی زرین فام بر روی سفال به‌عنوان جانشینی ابتکاری برای ظروف سیمین (نقره‌ای) و زرین (طلایی) پدید آید. از این رو شیوه‌ای عالی در تناسب شکل خارجی ظرف و هماهنگی با کاربرد آن تحولی در این هنر پدید آورد (شکل ۸-۶).

رایج‌ترین سفالینه‌ها در این دوره با رنگ‌های لاجوردی تیره روی پوشش سفیدرنگ و همچنین رنگ آبی و سبز زمردی ارائه می‌شد. اما تزئین زرین فام تحولی زیبایی شناسانه در نگرش و هنر ایرانی است که کاملاً تازه و نو به‌شمار می‌آمد.

از دیگر تحولات در این دوره تزئین سفالگری با هنر خوشنویسی در خراسان است (شکل ۸-۷). این تحول ریشه در شکل‌گیری هنر خوشنویسی و جایگاه آن در فن کتابت و نگارش قرآن مجید در سده سوم هجری دارد. هنر خوشنویسی تأثیری عمیق و تعیین‌کننده بر طراحان این دوره داشت و توانست جلوه‌گر همه هنرهای زمان خود شود و از بناها گرفته تا اشیاء کاربردی را دربرگیرد.

▲ شکل ۸-۶- ظرف زرین فام، با طرح و نقش گیاهی

▲ شکل ۸-۷- ظرف سفالی، نیشابور، سده سوم و چهارم هجری

خط کوفی به‌دست توانای یک هنرمند ایرانی به‌صورت خطی زیبا، با ارزش تزئینی بسیار بالا درآمد. هرچند خواندن آن با اشکالاتی روبه‌رو بود اما باز هم توسط هنرمندان ایرانی اصلاح شد و خطوط دیگر به‌دست محمدبن علی فارسی معروف به ابن مقله پدید آمد. خط کوفی همچنان به‌عنوان خطی تزئینی به مدت ۵ سده در نواحی مختلف به‌شیوه‌های گوناگون به‌کار می‌رفت. این خط به‌عنوان رایج‌ترین نقش تزئینی روی ظروف فلزی و سفالی، پارچه و یا کتیبه‌ها مورد استفاده قرار گرفت. با سیر تحول خط، از خط کوفی «اقلام سته» پدید آمد که به خطوط شش‌گانه، محقق، ریحان، ثلث، نسخ، رقاع و توقیع، شهرت یافته‌اند (شکل ۸-۸).

▲ شکل ۸-۸- برگه از قرآن مجید به خط کوفی، سده سوم هجری

▲ شکل ۸-۹ - ظرف فلزی، نقره طلا اندود، سده سوم هجری

همچنین در این دوره هنر فلزکاری بازمانده از دوران ساسانی ادامه یافت و ظروف بزرگ و باشکوهی تولید شد (شکل ۸-۹). اما به دلایل گوناگون هیچ نمونه‌ای از مصورسازی کتاب دیده نشده و تنها نمونه موجود شاید همان نسخه ارژنگ مانی (یافته شده در منطقه تورفان^۱ در سده دوم و سوم هجری) باشد. آثار پراکنده به ویژه دیوارنگاری‌های دوران حکومت‌های اسلامی (اموی و عباسی) و یا نگاره‌های سفالینه‌ها، بیانگر تداوم سنت نقاشی از دوره ساسانی به دوره آغازین اسلامی است. اما منابع مشخصی برای تعیین ماهیت نقاشی این دوران نیست و بیشترین اعتبار نقاشی را بایستی در سده‌های بعد شاهد باشیم (شکل ۸-۱۰).

▲ شکل ۸-۱۰ - نقاشی دیواری، نیشابور، سده سوم و چهارم هجری

۱- تورفان (توربان): ناحیه‌ای بین قرقیزستان و مغولستان (واقع در جغرافیای چین کنونی) دارای فرهنگ ترک‌های مغول (اویغوری) است.

گاه نگار درس هشتم

دوره میانه (اسلامی)	
سده اول تا سوم هجری	سده هفتم تا نهم میلادی
(۲۰۰-۳۰۰) (۱۰۰-۲۰۰) (۱۰۰-۲۰۰) هجری	۶۲۱-۷۲۱ م
هنرها: معماری، آجرکاری، سفالگری، فلزکاری، خوشنویسی و کتابت، نقاشی	
مناطق: دامغان، فهرج، شوش، سیراف، اصفهان، نائین، نیشابور، بخارا	
سلسله‌ها: دوره صدر اسلام، طاهریان، صفاریان، سامانیان	

پرسش

- ۱- ظهور اسلام چه تأثیری در فرهنگ و تمدن سده‌های اول تا سوم گذاشت؟
- ۲- وضعیت معماری در قرون اولیه اسلام با قبل از آن را مقایسه کنید.
- ۳- انواع آثار جدید معماری ایران در دوره اسلامی را نام ببرید.
- ۴- کهن‌ترین مساجد دوره اسلامی را ذکر کنید.
- ۵- مواد و مصالح مورد استفاده در معماری دوره اسلامی چه بودند؟
- ۶- عناصر (اجزاء) جدید معماری دوره اسلامی را بیان کنید.
- ۷- چرا در دوره اسلامی سفال مورد توجه فراوان قرار گرفت؟
- ۸- سفالینه‌های دوره اول اسلامی را به لحاظ رنگ توصیف کنید.
- ۹- وضعیت خط و خوشنویسی در دوره اول اسلامی را شرح دهید.
- ۱۰- فلزکاری سده‌های اول تا سوم اسلامی چگونه بود؟
- ۱۱- کدام یک از مسجدهای زیر از کهن‌ترین مساجد دوره اسلامی می‌باشد؟

الف) مسجد جامع اصفهان	ب) مسجد تاریخانه دامغان
ج) مسجد جامع زواره	د) مسجد جامع کرمان